

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали
том шести

МОЛИТВА ПРОТИВ НЕЖИТ ВЪРХУ АМУЛЕТ ОТ X ВЕК ОТ ПЪКУЙУЛ ЛУЙ СОАРЕ

Казимир Попконстантинов

В средновековната народна медицина знахарството е било ежедневна практика: за лечение на всевъзможни болести са запазени безброй молитви и рецепти, в които вярата в целебната им сила (не само на растенията и веществата) се преплита с вярата във вълшебното им влияние върху здравето на човека.

Сред епиграфските паметници, открити през последните години в редица средновековни градове и крепости – Плиска, Преслав, Перник, Пет могили (Шуменско), Крън (Казанлъшко), Одърци (Добричко), Голеш, Руйно (Силистренско), Пъкуйул луй Соаре (недалеч от средновековния Дръстър), се открояват оловните пластини с текстове от молитви¹ против различни болести: **нежит** (възпалителен процес в главата, който според едни започва от ухото; може да се свърже и с meningitis purulenta), **огница** (febris, distributio februm), **тресавица** (febris), **главобол** (κεφαλογία, κεφαλη). Някои от тези молитви са познати от книжовните паметници от XVI – XVII в. (требници, молитвеници)². В науката се е наложило мнението, че молитвата против нежит не се среща в най-ранните требници, преведени от книжовниците от Кирило-Методиевия кръг. Но молитвите против нежит, врязани върху оловни амулети и намерени в археологически пластове от X в. опровергават подобни твърдения и показват, че този вид паметници са били известни на граматници и книжовници от X в. Някои от тези молитви са самобитни и са пряко отражение на средновековната българска действителност, като едни от тях са плод на творчеството на старобългарските писатели, а други – преведени от гръцки.

Значителна част от тази литература е достигнала до нас само в късни преписи. Молитви, врязани върху оловни пластини – амулети, са нов вид паметници, неизвестни до преди десетина години, затова всеки новооткрит паметник представлява интерес за всеки изследовател, занимаващ се с проблемите на средновековната култура. Оловните амулети с надписи се разделят на две групи в зависимост от съдържанието на текста: в едната – амулетите, предназначени да съпътствуват мъртвите в отвъдния свят и които се намират в гробовете, а втората – с предпазно значение за живите хора и животните.

Една от тези оловни пластини – амулети с молитва против нежит, е намерена в близост до средновековния Дръстър (Силица), където върху остров е построена старобългарска крепост, известна в науката като “крепост на остров Пъкуйул луй Соаре”¹. Според В. Бешевлиев тук се намирал дворецът на хан Омуртаг, известен от прабългарски надпис⁴. Оловната пластина е със сравнително малки размери: дължина – 7,5 см., ширина – 3,5 см., сгъната на три по дължината си. На лицевата страна текстът е разположен в 8, а на обратната – в 4 реда. Буквите са с височина 2-3 мм, повредени на места в горната лява част при прегъването на пластината. Съхранява се в Археологически музей, Букурещ.

Текстът гласи:

Лицева част: съхѡдашоу ісѡу отъ ѡ...о н[ебесе]
 [хо] дашоу же нежитѹ сѣр [ѣ] те ісѣ і рече
 емѹ камо идешн нежите ре
 че ем ѹ нежитѣ азѣ ідж въ члв[ж]
 главѣ мозга нсмрѣчатѣ въ к[ости]
 [сѣкр]ѹшитѣ ѡці ослѣпитѣ і рече емѹ о[в]раті сѣ
 въ
 [пѹстѣин] ѣ горѣ і въ елен главѣ н въ

обратна страна:

[овѣ] нѣ тѣ во естѣ трѣпѣ
 ливѣ нѣинѣ н присно
 н въ вѣкы вѣкомѣ ам [ниѣ]
 іс хс нѣка

В превод молитвата гласи: “Когато слезе Исус от седмото небе /и като ходеше нежитът, среща Исус и му рече/ къде отиваш, нежите? Каза му нежитът: аз отивам в човешката / глава, мозъка му да изпия, в костите / – да ги разруша; очите да ослепа; ушите / да оглуша. И рече му (Исус) върни се в

[пуста]та гора и в еленовата глава, и в /овнешката, защото той (еленът, овенът), е търпе/лив, сега и винаги / и во веки веков. Амин. / Исус Христос побеждава”⁵.

Молитвата съдържа два характерни елемента на художествената страна на апокрифите. На първо място това е диалогът. Текстът в молитвата от Пъкуйул луй Соаре е изграден изцяло върху диалога между Исус и нежита. На второ място е “персонифицирането на абстрактни неща като смъртта и болестите”. В нашия случай нежитът ходи по земята и е тръгнал към човека, за да изпие мозъка му, да го ослепи.

Молитвата върху този оловен амулет е от типа молитви-повествования и следва често срещаната сюжетна схема: тръгнали (уроците, нежита, вихрите, тресавиците), срещнали (Богородица, Христос, Архангел Михаил); попитали ги къде отиваш; отговор; прогонване.

Ако приемем, че подобна композиционна постройка е нормалната и общозадължителна за една канонична молитва, то при сравнение с молитвите против нежит в някои от известните требници установяваме сериозни различия. От известните досега 13 молитви от Требниците само при една се забелязва формално сходство с молитвата против нежит от Пъкуйул луй Соаре (Молитва против нежит от Требник 622-НБКМ от XVII в.)⁶.

Разглежданата молитва от текстологична гледна точка стои най-близо до първата молитва против нежит от Требник 622-НБКМ. Абсолютно еднакво е началото на двете молитви: “съхѡдашоу ісѹ от ѡ...небесе” – от оловния амулет и “съхѡдещѹ ісѹ от седмаго небесе” – от Требника. Композиционно съвпада в двете молитви и следващият момент – срещата на Исус с нежита, въпросът към нежита “камо идешн нежите” – от оловната пластина и “где идешн нежите” – от Требника.

Следва отговорът на нежита, отново показващ почти пълно сходство – различието е само в това, че изброяването на частите на човешката глава, които ще бъдат поразени от нежита, в молитвата от Требника е по-пространно (освен мозъка, очите, ушите, болестта ще поразят и още части на главата: “челюсти сломити, ѹста ѹкривити, нос ѹгнѹти”).

Почти напълно съвпада текстологично продължението на разказа в двете молитви: “і рече емѹ обрати сѣ въ пѹстѣинѣ горѣ і въ еленѣ главѣ въ овнѣ тѣ во естѣ трѣпѣливѣ”. Молитвата върху оловната пластина след заповедта на Исус нежитът да отиде в еленовата и овнешката глава, някак изведнѹж свършва с известната формула – **нынѣ и присно и въ вѣкы вѣковѣ аминѣ. іс хс нѣка.**, а в Требника тя завършва с повелителната формула – **“заклинаю те, нежите, отиди от раба Божия...”**

По своите палеографски особености молитвата върху оловната пластина-амулет показва удивителна прилика с писмото на Енинския апостол

(аналогична е графиката на м, в, д, т, с, с, ъ, ѳ, ч, ж). Това, и стилизираното начертание на ж, което се среща в Битолския надпис на Иван Владислав, а и липсата му в по-голямата част от епиграфските паметници, дава основание да предположим, че амулетът е от втората половина на X в. или най-късно началото на XV в., което не е в противоречие с езиковите особености на надписа⁷. В него се откриват четири думи, непознати на класическите старобългарски паметници – **исмръцатъ**, **нежит**, **оглоушитъ**, **мозгъ**. Всички те са отбелязани у Миклошич като регистрирани в късни сръбски и руски ръкописи от XII в. нататък.

Мнозина от изследователите, занимавали се с апокрифните молитви, се опитват да изяснят същността на нежита – страшно същество, персонификация на болест или демон, измъчвал хората; зъл дух, вампир, душа на умрял сродник, който се върти из къщи, смуче мозъци и ги прави като овладени от болест⁸.

Вярването в нежит се среща и у другите народи. У източните славяни редом с понятията дявол, бяс, враг, лихой се среща и названието нажит. У сърбите нежит е дух, който се вселява в човек и човек става ни жив, ни умрял. Изгонва се от тялото с молитва. Все още се счита, че **нежитъ** е бил зъл дух с неясен произход и облик, персонификация на тежко болестно състояние, причинител на всички болести – **“началникъ всекимъ недъгъ”**. Названието **нежитъ** показва особено тясна връзка със смъртта и може да се допусне, че той е нейна персонификация⁹.

Увеличаването броя на паметниците, в които се упоменава нежитът, поставя въпроса за произхода и корените на тази все още неперсонифицирана болест. Заниманията ми с текстовете, врязани върху амулети от X–XI в., ме отвеждат към текстове върху пластини от античността, открити в Подунавие (публикувани от А. Барб¹⁰, Фр. Прадел¹¹), които са останали неизвестни досега за изследователите на старобългарските апокрифни текстове.

Единият от тях е открит през 1922 г. сред многото гробни дарове в саркофаг в лагера Карнунт. Текстът е врязан върху сребърна пластина с дължина 52 мм. Той е на гръцки и не е запазен напълно¹².

ΠΡΟСΗΜΙΚΡΑ		Πρὸς ἡμικρά
NINANTAVPA		νι(ο)ν Ἀνταύρα
НЕНЛΘЕНЕКΤΗС	sic?	ἐξῆλθεν ἐκ τῆς
ΘΑΛΑCCHCANE		θαλάσσης ἀνε
ВОHCENΩC	5	βόησεν ὡс
ΕΡΑΦOCANE		ἐλαφος ἀνε
ΚΡΑΞΕΝWCBOVC		κράξεν ὡс βοῦς

ΥΠΑΝΤΑΑΥΤΗ		ὑπαντᾶ αὐτῇ
ΑΡΤΕΜΙCΕΦΕC...		Ἄρτεμις Ἐφεσ[ία]
ΑΝΤΑΥΡΑΠΟ.	10	Ἀνταύρα πο[ῦ]
ΥΠΑΓΙΕΙCΤΟΝ		ὑπάγ <ι> εἰς τὸ ἡ
ΜΙΚΡ...Ν		μικρ[άνιο] ν
.ΝΟV...ΙCΤΑΝ		[μ]ῆ οὐ[κε]ίς τὰ ν...
_Π ΠΑ		
КА	15	

В превод гласи:

“[Против] мигрена. Антавра излезе от морето. Тя вика, като елен, и реве, като бик. Среща я Артемида Ефеска и пита: “Антавра къде носиш (отвеждаш) главоболието (мигрената)? Не го ли носиш в...?” Тук текстът е повреден и оставаме в неведение какво още е попитала Артемида, и какъв е бил отговорът на Антавра. Както отбелязва А. Барб, до откриването на пластината с надписа, Антавра не е била известна нито в епиграфските, нито в литературните паметници. В гръцката митология е известна Аура, дъщеря на титана Лилант и Перибей, бърза като вятър, ловджийка и спътница на Артемида, и Аура, дъщеря на Борей, съобщила на Арес за смъртта на Пентесилея. Ако Аура е била хладният вятър, дотолкова, доколкото според мита била дъщеря на северния вятър – Борей, то Анти-Аура, т. е. Антавра – вятър, който е душен, сух¹³. Първоиздателят на надписа предполага, че Антавра – вятърът, който духа лятно време от Африка, от пустинята, носи със себе си жар, задуха, зной, вятър, който римляните наричали Африк.

Много близка до този текст и сюжет е една раннохристиянска молитва против мигрена, публикувана от Фр. Прадел¹⁴, която дава основание да се изкаже предположението за разпространението на “молитви” против Антавра и мигрена в дунавските земи. Образът на мигрената съвпада както с Антавра, така и с **нежита**¹⁵. Този вид молитви носят печата на епохата, когато, наред с езичеството и християнството, са съществували и такива религиозни течения, като манихейство, неоплатонизъм и други.

Текстът на публикуваната от Ф. Прадел молитва е на гръцки и в превод гласи:

“Молитва против мигрена. Мигрената излязла от морето, тя вика и реве, и срещнал я нашият Бог, Исус Христос, и ѝ казал: къде отиваш ти, болка в черепа, болка в половината глава, болка в очите, възпаление, сълзи, мъгла в очите и силно главозамайване (световъртене)? И отговорила болката в главата (главоболието) на нашия Бог Исус Христос. Ние идем, за да се

поселим в главата на Божия раб (тук стои името на болния – К. П.). И Господ Бог нашият Исус Христос ѝ отговаря: “Виж, не влизай в моя раб, но бягайте и идете в дивите гори и влезте в главата на бика. Там яжте месо, там пийте кръв, там разрушете очите, главата помрачете и замайте, и разстройте. Но, ако не ме послушате, то аз ще те погубя (унищожа) на планината Кавсион, където куче не лае и петел не пее. Ти, който издигна границата в морето, изгони болката в черепа, мигрената, болката от главата, челото, веждите и мозъка на Божия раб. Ще бъда твърд. Със страх Божий. Амин”¹⁶.

Съставителят на тази молитва заставя Исуса Христа да изпрати злия дух на мигрената в **дивите гори, в главата на бика** (познат сюжет от молитвите против нежит, където се упоменава, той да отиде в пустите гори и да влезе в еленовата и овнешката глава)¹⁷, да пие от кръвта и да яде от месото му – езически образ. Да си припомним евангелския сюжет с прогонването на бесовете в стадото свине, които се хвърлили в морето и там загинали заедно със злия дух. Но мигрената е прогонена в дивите, пустите гори и не загива. Това може да стане, ако не послуша Исуса Христа, макар и обречена на гибел в планината Кавсион. Това дава основание на Ф. Прадел да изкаже предположението, че молитвата по всяка вероятност има средиземноморски произход – от земите на римската провинция Далмация¹⁸.

Молитвата против нежит от крепостта при Одърци, Добричко, в която е отбелязано, че нежитът идва от Черно море – **нежитът идъше отъ чръмънаго морѣ**¹⁹, ни дава основание да изкажем предположението, че тези молитви са с източен произход, извод, към който навеждат и други паметници от X – XI в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Константинова, В., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва от X в. върху оловна пластина. – В: Die Slavischen Sprachen. 13. 1987, p. 45–54; Дончева, Л., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва от X – XI век върху оловен амулет от Одърци, Тоблухинско. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 228–292; Попконстантинов, К., Г. Атанасов. Оловна пластинка с надпис от X век. – В: Плиска – Преслав. 6. 1993, 149–153; Попконстантинов, К., В. Константинова. Оловна пластинка с надпис. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. 2. С., 1996, с. 348.

² Цонев, Б. Опис на ръкописите в Софийската народна библиотека. II. С., 1923, 133–135.

³ Диакону, П. Крепостъ X–XI вв. в Пъкуюл луй Соаре в свете археологических исследований. – In: Diaconu P., D. Viceanu. Racuul lui Soare. Bucureşti, 1972.

⁴ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1992, с. 215.

⁵ Константинова, В., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва..., 46.

⁶ Цонев, Б. Опис на ръкописите..., 133.

⁷ Константинова, В., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва..., 50.

⁸ Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Сборник народни умотворения. XXII. 1914; Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983, с. 169 и цит. там литература; Dukova, U. Die Bezeichnungen der Dämonen in Bulgarischen. 2. Urslavische, sudslavisch-dialektale und innerbulgarische Bildungen. Sofia. 1984.

⁹ Георгиева, Ив. Българска народна митология..., 70; Катинѝ, Р. Терминологички речник српске средњовековне медицине. Београд, 1987, с. 93.

¹⁰ Bard, A. Griechische Zaubertexte von Graberfelde westlich Lagers. – RLIO, 1926, 16, sp. 53–68.

¹¹ Pradel, Fr. Griechische und Suditalienische Gebete, Beschwörung und recepte des Mittelalters. Giessen. Bd. III. 1907, S. 267–268.

¹² Pradel, Fr. Griechische..., S. 267.

¹³ Bard, A. Griechische Zaubertexte... 57.

¹⁴ Pradel, Fr. Griechische..., S. 268.

¹⁵ Дончева, Л., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва... 290.

¹⁶ Pradel, Fr. Griechische..., S. 268.

¹⁷ Константинова, В., К. Попконстантинов. Апокрифна... 45.

¹⁸ Колосовская, Ю. Панония в I–II веках. Москва, 1955.

¹⁹ Дончева, Л., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва... 292.